

„JSME VÍCE NAPLNĚNI REZIGNACÍ NEŽ IMAGINACÍ“: ROZHOVOR S PROFESOREM DUŠANEM LUŽNÝM

Jan Váně*

Prof. PhDr. Dušan Lužný, Dr. (1964) je český sociolog a religionista. Vystudoval sociologii na Filosofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně (dnes Masarykova Univerzita). V současnosti působí jako vedoucí katedry sociologie, andragogiky a kulturní antropologie na Filozofické fakultě v Olomouci. Zároveň je předsedou České sociologické společnosti a členem Rady nově ustanoveného Národního akreditačního úřadu pro vysoké školství. Ve své badatelské činnosti se zaměřuje zejména na problematiku spojenou se sociologií náboženství.

* * *

V minulém měsíci (září) zemřel profesor Ivo Možný, s kterým tak v podstatě odešla nejstarší generace sociologů, jako byli vedle něj ještě Jiří Musil či Miloslav Petrušek. V krátkosti bych tě proto rád poprosil o vzpomínku na tvá studia pod profesorem Možným a poté bych rád slyšel, jakým směrem by se měla ubírat sociologie pod taktovkou současných profesorů sociologie, rozumíme-li pod pozicí profesorů formovatele „sociologických škol“?

Já jsem Iva Možného poznal v osmdesátých letech, kdy jsem studoval sociologii na filozofické fakultě v Brně. Možný byl v Laboratoři empirického výzkumu, což byly tři místnosti na chodbě, na které sídlila kromě sociologie také katedra filozofie. V této laboratoři působili ukryti režimem odstavení Ivo Možný, Lubomír Nový a Pavel Pácl. Dnes bychom řekli, že dělali aplikovaný výzkum, tedy empirická šetření na zakázku. Nikdo z nich však nesměl učit, ale všichni studenti věděli, že tam tyto osobnosti jsou.

Dobře, věděli jste, že tam jsou, ale jak jste je mohli kontaktovat? „Stačilo“ zaklepat na dveře?

Ano, stačilo zaklepat na dveře, ale to neznamenalo, že se s nimi potkáte. Lubomíra Nového bylo daleko pravděpodobnější zastihnout v Akádě (Akademická kavárna naproti fakulty – pozn. autora), kde pravidelně seděl. Bylo možné si k němu přisednout a pak s ním vášnivě diskutovat. Na dveře pracovny Iva Možného bylo obtížné klepat, protože byly zvenčí vypolstrované, takže bylo potřeba zvonit. Ale aby mohl Možný pracovat, měl zase zvonek skoro pořád vypnutý. Já jsem se k Možnému dostal díky výběrovému řízení na pozici pomocné vědecké síly, tzv. pomvědy. Ve druhém ročníku jsem se do něho přihlásil a byl Možnému přidělen.

Co bys tedy označil jako „Možného rukopis“ při tvé badatelské socializaci?

* Doc. PhDr. Jan Váně, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, vanejan@kss.zcu.cz.

Tím, že jsem měl možnost pro něj pracovat, dostal jsem se k množství textů, ke kterým bych se jinak nedostal, protože byly na indexu a nešlo si je v knihovnách vypůjčit. Možný mi je půjčil a pak se mne vždycky ptal, co na to říkám. Já jsem jim moc nerozuměl, ale byla to unikátní příležitost si o nich alespoň trochu popovídat a zaujímat k textům své stanovisko. Musím ale říci, že mě v té době silně ovlivnili ještě jiní učitelé, především Jaroslav Strítecký, Jan Keller a také Stanislav Hubík. Každý ale jiným způsobem.

Posuňme se nyní od tvých učitelů k otázce, k jaké myšlenkové škole či proudu se ty sám hlásíš a proč?

Já se snažím propojovat metodologický realismus a metodologický nominalismus. A přestože nejsem zarytý konstruktivista, je pro mne nejvíce inspirativní přístup Petra Bergera a Thomase Luckmanna. „Sociální konstrukce reality“ je podle mě nejlepší sociální teorie. Sepsaná systematicky a relativně srozumitelně. Čas od času tento text vezmu a v kurzu jej čteme od začátku do konce, odstavec po odstavci a společně se studenty komentujeme. Pravdou je, že se nikdy nestalo, že bychom knihu během jednoho semestru dočetli celou. Myslím ale, že to je dobré cvičení pro hermeneutické pochopení textu a pro nacvičování interpretace.

Jak se s tímto stylem výuky vyrovnávají studenti a jak tento způsob přijímají? Přeci jen četba jednoho textu po celý semestr není v dnešním kontextu očekávání co nejširšího penza informací a využitelných znalostí pro praxi v co nejkratším čase to, co by studenty vábilo.

To je pravda, některým se to asi moc nelíbí a kurz si zapisují jen kvůli kreditům. Ale vždy se najde několik málo jedinců, na kterých je vidět, že je to baví. Je pochopitelné, že studenti ke studiu přistupují racionálně, tedy, jak by řekla teorie racionální volby, sledují poměr mezi náklady a odměnami. A pokud zjistí, že náklady převažují nad očekávanými odměnami, pak si zvolí jiný kurz. A také nemusí vidět přímou souvislost mezi tím, co se odehrává v posluchárně a úspěchem u státní závěrečné zkoušky.

S ohledem na výše řečené, čím pro tebe je sociologie?

Sociologii chápu jako vzrušující dobrodružství spojené s objevováním skrytého a s porozuměním světa kolem nás. Berger v „Pozvání do sociologie“ používá příměr s díváním se klíčovou dírkou. Lidé něco zakrývají, když zatáhnou rolety nebo zavřou dveře. V tu chvíli se sociologovi zvedne adrenalin a úporně se snaží odkrýt to, co není zjevné. A také to, co si lidé z nějakého důvodu nechtějí uvědomit. Kdysi jsem chtěl napsat knihu o sociologii, která by měla formát detektivky, protože detektiv a sociolog postupují podobně při odhalování skrytého.

Jestliže je sociologie odkrýváním skrytého a zdrojem vzrušení či adrenalinu, proč potom zájem o sociologii klesá a to zejména nyní v českém prostředí? Je to proto, že je to učitelé (a nejen profesori) nejsou schopni naučit? Nebo je tomu tak proto, že toho vzrušení je tolik, že sociologie představuje jen jednu z tisíce možností? Nebo

jsme se naopak dostali do fáze, že s ohledem na technologické vymoženosti a rychlost v přístupu k informacím už vlastně víme „všechno hned“ a není co odkrývat?

Pokles zájmu se netýká jen sociologie a jen českého kontextu. Po celém světě dochází k zavírání některých oborů a celých kateder, protože se z hlediska ekonomického fungování zdá nerentabilní udržovat obory s několika málo studenty. A to není dáno jen dnešním demografickým poklesem. Další příčinou je obrovský systémový tlak na uplatnitelnost. Projevuje se to v plytké a zcela zavádějící otázce na uplatnitelnost absolventů. Někdo se může ptát, jaké uplatnění má absolvent studijní kombinace filozofie a religionistika. Já ale říkám, že obrovské. Jeden z absolventů této studijní kombinace např. pracuje jako vrcholový manažer v globálním vedení koncernu Siemens. A uplatnil se také proto, že ho tyto obory naučily myslet.

Další příčinou klesajícího zájmu může být intelektuální náročnost sociologie. Zkušenost z naší olomoucké katedry ukazuje, že pokud student studuje dvouoborové studium, častěji píše závěrečné práce na druhém oboru a sociologii se snaží vyhnout. Sociologie je obtížná svým způsobem a rozsahem uvažování. Tím, že dobrá sociologie je empirická věda se silným teoretickým základem, tedy tím, že jakýkoliv výrok o empirii musí být empiricky podepřen, a tím, že jakýkoliv text musí vycházet z nějaké teorie a také do ní musí zpětně ústit, představuje i běžný sociologický provoz silný intelektuální výkon. A to může být dosti namáhavé. Zvláště v situaci, kdy svět poskytuje tolik jednoduše přístupných jiných požitků.

Vidíš nějakou možnost, jak by sociologie mohla tento stav kompenzovat? Laicky řečeno, jak by opětovně přitáhla zájem na té úrovni, jak tomu bylo například v devadesátých letech minulého století?

Jistě platí to, co už jsi naznačil, svět je díky moderním technologiím zaplavený informacemi a obrazy; fantazie a vzrušení se pak kanalizuje někde jinde nebo se prostě vyčerpá. Přiznávám se, že za nejtristiější považuji u studentů ztrátu imaginace. Sociologie je pro mne složena ze dvou částí. Jednu tvoří imaginace a druhou řemeslo. Sociolog musí znát řemeslo, tedy postup a možnosti výzkumu. Ale vedle toho musí mít imaginaci, tedy puzení a schopnost vidět nově. Musí mít nápady a odvalu se na určitý problém či téma podívat jiným, neotřelým způsobem. Současný způsob dělání sociologie se až příliš zaměřuje na technickou stránku věci, tedy na rozvíjení řemesla, a chybí mu rozvíjení imaginace. Sociologie bude znovu, a to nejen pro potenciální zájemce o studium, atraktivní, když bude inspirativní.

Nemohl by být tento tvůj názor spojen právě s tou zdánlivou přílišnou viditelností všeho? Nebyl právě ten velký zájem o sociologii ke konci osmdesátých a zejména pak v devadesátých letech dán tím povědomím, že všichni tušíme, že za tím vším, co se děje, je něco skrytého, ale neumíme to přesně zachytit. Avšak chceme. Zatímco nyní je „vše jasné“. Jako bychom byli syti poznatků a vědění?

V době, kdy jsem studoval já, bylo studium neuvěřitelně vzrušující. Byl konec 80. let. Režim zdánlivě fungoval, měl tu svou ideologickou masku, ale nikdo jí moc nevěřil. Všichni věděli, že je to jinak, ale přesto se všichni tvářili, že je to tak. A sociologie měla potřebu demaskovat tento obraz a ukázat, co je za ním, ukázat

to, co se skrývá. Fungovala tak jako subversivní, proti-systémová činnost. A silně rozvíjela kritické myšlení, což se může s ohledem na tu dobu zdát paradoxní.

Dneska žijeme v době, kdy máme pocit, že je všechno přístupné, otevřené a že vlastně není co odkrývat. Ale právě v tuto chvíli, v situaci, kdy se vše zdá bezproblémové a dostupné pro všechny, musí začít pracovat sociologie. Sociologové musejí říct, že ne vše je přístupné všem, že existují odlišné zájmy, že společnosti jsou diferencované, že zde jsou sociální konflikty. A že je zde neviditelná moc, které se až příliš dobrovolně podřizujeme, čímž rezignujeme na ten nejvyšší ideál modernity, kterým je svoboda. Sociologie musí najít odvahu podívat se do klíčové dírky a musí podporovat dovednost prohlédnout skrz záclonu či závěs, za kterým je část světa ukrývána.

Sociologie v tomto selhává. Ale selhává také proto, že zde dobře funguje ideologie, která z nás dělá součást nějakého systému, pro který pracujeme, ožívujeme ho a dokonce ho i podporujeme svou vědeckou prací. A to proto, že nám chybí imaginace a soustředíme se provoz a řemeslo. Nejviditelnějším znakem tohoto stavu je neexistence žádné alternativy vůči současnému sociokulturnímu systému, který můžeme označovat jako moderní, nebo také kapitalistický.

Ty se domníváš, že neexistuje žádná alternativa a to ani v českém prostředí?

Ty i já jsme se během svých životů pohybovali v různých subkulturách od anarchistických punkerů přes ekologické aktivisty až k náboženským komunitám. Ve všech je snaha budovat alternativní společnost a kultivovat hodnoty, které se alespoň částečně liší od těch dominantních. Ale také oba víme, že tyto snahy jsou nepřesvědčivé a ke všemu jsou ještě primárně generační. A navíc, kontrakturnost či alternativnost se generačně nepřenáší; slábne v čase, jak v průběhu individuálního života, tak v mezigeneračním přenosu. Dobře to vidím na ekolozích. Ti se na začátku 90. let snažili říct, že svět může být jiný, udržitelný. To byla pro mne po roce 89 největší slast, vidět, jak se otevřel prostor pro hledání alternativ. To se ale posléze ztratilo, do slova a do písmene normalizovalo. Dnes už ani ti ekologové nechtějí jiný systém, chtějí už jen technické úpravy nebo individuální změny svého života. Chtějí jen parametrické změny – jsou součástí systému.

Opozice vůči systému neexistuje. Možná také díky tomu, že se ukázalo, že každá opozice vlastně přispívá k posílení imunitního systému současného dominantního ekonomicko-politického uspořádání. Systém využije energie a potenciálu opozice k vlastnímu posílení. Výsledkem je stav, který Max Weber označil jako železnou klec racionality. My jsme teď v té železné kleci a možná to ani nevíme a nejsme schopni si to uvědomit. Chybí nám sociologická imaginace, která by nám napověděla, že mimo tuto železnou klec je jiný svět možný.

Jakou roli v boji s rezignovaností, či přizpůsobováním se systému „dělání sociologie v Čechách“ hraje Česká sociologická společnost, které nyní na několik let předsedáš?

Znovu se s pokorou vrátím k Ivu Možnému, o němž jsme začali tento rozhovor. Někdy na začátku 90. let jsem za ním přišel s otázkou, co se bude dít se sociologickou společností a také zda by nestálo za to nějak institucionalizovat tzv. brněnskou sociologickou školu. Například vydáváním časopisu. Prostě navázat na přerušenu

tradici spojenou s působením A. I. Bláhy. Možný to samozřejmě odmítl, protože dobře věděl, jak malá česká sociologická obec je a jak neprozíravé by bylo ji ještě více štěpit. A zmínil jednu okolnost, která se mi stále vrací v situaci, kdy mám tu čest, že mohu předsedat národní sociologické asociaci, která se dnes jmenuje Česká sociologická společnost. Tou základní otázkou je, k čemu taková národní oborová asociace je, když výkon sociologických povolání není vázán na členství v této asociaci (jak je tomu u některých povolání a profesních sdružení) a kdy asociace nevydává svůj vlastní odborný časopis (jak je tomu v případě jiných asociací). Před rokem 1989 byla asociace prostorem, ve kterém se dalo něco smysluplného dělat, protože jednotlivé katedry sociologie byly všechny pod silným ideologickým dohledem. Všechny měly v názvu marxisticko-leninistická a byly pořád hlídány ideologickými sekretariáty komunistické strany. Po roce 1989 se tento dozor ztratil a katedrám se otevřel prostor pro celou šíři aktivit. Mohou organizovat konference, navazovat vlastní mezinárodní spolupráci, vydávat vlastní časopisy nebo knižní publikace apod. K čemu je vlastně dobré mít v takové situaci národní sociologickou asociaci? Čím může přispět k rozkvětu sociologie?

Důsledkem je relativně malá síla této asociace. To bych chtěl změnit. Chtěl bych, aby členství v České sociologické společnosti bylo vnímáno na jedné straně jako prestižní a na straně druhé jako něco naprosto samozřejmého. Aby to, že někdo působí v českém prostředí a prohlašuje o sobě, že je sociolog či socioložka a přitom není v této asociaci, vyvolávalo údiv. Aby členství v asociaci bylo spojeno s prožíváním určitého odborného statusu. To ale znamená, že samotná asociace musí pracovat tak, aby tuto prestiž vytvářela. My se dnes snažíme více začlenit jednotlivá sociologická pracoviště do její činnosti. Každým rokem se výbor společnosti setkává se zástupci všech sociologických pracovišť. Každé dva roky společnost organizuje (ve spolupráci s nějakou katedrou) výroční konferenci. Zaštiťuje jiné konference svých kolektivních členů, jako je každoroční konference v Olomouci.

Existuje obrovská roztržitost uvnitř české sociologie. Není nás moc, sociologický rybník je malý a navíc mezi jednotlivými pracovišti neexistuje moc velká ochota k vzájemné spolupráci. Česká sociologická společnost by tak mohla být místem setkávání, diskuze a přibližování, jak jednotlivců, tak i sociologicky zaměřených pracovišť.

Dobře, to je institucionální rovina, ale co jsou tedy ta témata, kterým bychom měli věnovat pozornost, abychom prolomili stav rezignace a dělání sociologie jako pouhé živnosti?

Myslím, že je to pořád to stejné a základní téma, které je platné v různých obměnách od zakladatelů sociologie, a silné bylo např. u Durkheima: Jak je vůbec společnost možná? Ta otázka je dnes mnohem důležitější než dříve. Čím to je, že s narůstající individualizací, se sílícím mediálním rozměňčováním a rozšiřujícím se kyberprostorem, ještě stále existuje společnost? Jak to, že lidé ještě mohou spolu něco koordinovat nebo sdílet nějaké hodnoty?

Dále by se sociologie měla více věnovat mezním tématům a neměla by ze zřetele ztrácet hraniční sociální jevy. Mám na mysli jevy, které dominantní společnost nahlíží jako deviantní a které se v dominantní perspektivě vzdalují od tzv. norma-

lity. Není to vlastně nic jiného než studium jinakosti. To je také jeden z důvodů, proč jsem se věnoval novým náboženským hnutím nebo netradiční religiozitě. Druhou takovou oblastí je migrace. Nechtěl bych, aby to vyznělo lacině, ale já si skutečně myslím, že právě sociologie k tomuto tématu může přinést úplně jiný pohled, než jaký dnes ve veřejnosti převažuje. Ona to vlastně již dlouho dělá, ale bez nějakého silnějšího efektu. Sociologie a studium transnacionální migrace dlouhodobě říká, že migrace je přirozený jev a nic nenormálního. Migrace vždy byla a vždy bude, a to ve všech oblastech planety. Sociologie jasně říká, že dnešní globální a transnacionální podoby migrace zpochybňují ideologii národního státu a v sociálních a humanitních vědách zpochybňují metodologický nacionalismus. A tím se zase znovu dostáváme k tématu hranic a ohraničování. To je třetím velkým tématem. Netýká se ale jen hranic prostorových a symbolických. Týká se i hranic a ohraničování uvnitř sociologie samotné a mezi jednotlivými vědními obory. Sociologie je v tomto ohledu nesmírně ohraničená a uzavřená do sebe. Velmi silně, a pro mě překvapivě, se vzpouzí jakýmkoliv impulsům z jiných vědních oborů. Vždy v této souvislosti uvádím příklad podnětů, které přicházejí od kognitivních věd. Myslíš, že někdo v české sociologii ví, že existuje socioneurologie? Samozřejmě, někdo může tvrdit, že celá myšlenková tradice sociologie spočívá na vymaňování se z vlivu přírodních věd a budování vědy jiného typu. Ano, ale to přece neznamená, že budeme systematicky ignorovat poznatky a koncepty, které sice přicházejí z přírodních věd nebo z lékařství, ale které nám mohou lépe vysvětlit či pochopit sociální a kulturní svět člověka. A přitom současné podněty z evolučních přístupů a z přístupu neurologie jsou silným impulsem pro sociologickou imaginaci.

Posledním tématem, kterému bych se rád věnoval, s ohledem na tvé badatelské zaměření, je sociologie náboženství. Ty jsi byl jednou z klíčových postav, které formovaly sociologii náboženství od raných devadesátých let. Naplňuje tě studium náboženství jako společenského fenoménu po těch letech stále ještě vzrušením, o kterém si v souvislosti se sociologií hovořil?

Ano, samozřejmě. Náboženství a jeho sociologické studium mne stále vzrušuje. Ale trochu jinak než dříve. Já jsem se vlastně ke studiu náboženství dostal přes etiku, nebo respektive přes pokus popsat a srovnat potenciální alternativy vůči dominantnímu sociokulturnímu systému Západu. Snažil jsem se zjistit, jaký obraz světa a jaké hodnoty jsou příznačné pro jiné kultury, a zda v nich není něco, co by se dalo využít v ekologickém úsilí o záchranu světa a života na něm. Studoval jsem jiné světonázory jako potenciální zdroje alternativního způsobu života. A to mě ještě před rokem 89 přivedlo ke studiu náboženství, tedy především těch „jiných“ náboženství. Proto jsem se po roce 89 věnoval studiu západních buddhistů, hinduistů a příslušníků dalších nových či netradičních náboženství. A zde se opět dostáváme k tématu jinakosti a hranic.

Postupně jsem nabytl přesvědčení, že téma náboženství je naprosto klíčové pro pochopení jakékoliv společnosti, a to i té moderní, která je sekulární, popř. nábožensky laxní. Proto mne strašně nadzvedávalo a dodnes nadzvedává, že sociologie téma náboženství odsunula a dlouhou dobu přehlížela či marginalizovala jeho význam. Mluví se o hodnotových orientacích, ale v rámci tohoto výzkumu se

tématu náboženství věnuje jen málokdo. Bádá se o životním způsobu, ale v rámci takto zaměřených šetření se málokdo ptá na roli náboženství. Alespoň v českém kontextu.

Čím si to vysvětluješ?

V české sociologii tím, že jsme byli i jako sociologové významně socializováni komunistem, v evropské sociologii tím, že dominovala jednoduchá podoba sekularizační teze. V sociologii všeobecně (tedy ne jenom v sociologii náboženství) dominovalo přesvědčení, že s modernizací dochází k sekularizaci a že vliv náboženství slábne a bude slábnout dál. Sociologové si z toho vyvodili, že nemá cenu se zabývat něčím, co slábne a je sociálně nedůležité. Náboženství se tak pro sociologii stalo tématem na okraji, těsně „u hranic“ nebo dokonce již „za hranicemi“.

Minimálně ve světovém kontextu se ta situace ale od 80. let začíná měnit a pozornost je opětovně obrácena k náboženství. V českém kontextu je to zpoždění výrazně větší a je otázka, zda recepce role náboženství ve společnosti je českou sociologií opravdu brána vážně.

Není. Vždyť znáš českou sociologickou obec. Lidí, kteří se tématu náboženství věnují přímo nebo tím, že je začleňují do svých úvah o jiných tématech, je vlastně strašně málo. Ale možná se situace mění. Znáám badatele či badatelky, kteří vyšli do terénu, a tam, ke svému údivu, narazili na náboženství, tedy na to, že náboženství hraje ve společnosti jako celku i v životě jednotlivců či skupin nezanedbatelnou roli. Přijde mi, že se v českém kontextu sociologie náboženství teprve začleňuje do sociologického dění a že si teprve vytváří své místo. Příznačné v tomto ohledu je, že se v nějaké formě stala součástí výuky sociologie na významných fakultách.

Jen jestli to není jen příznak studia kuriozit?

To si nemyslím. Ale i kdyby tomu tak bylo. Vždyť studium kuriozit či toho, co není vnímáno jako zcela normální, nám pomáhá v poznání toho tzv. normálního, běžného, nezpochybňovaného, dominantního. Koneckonců, nemůže to být právě sociologie náboženství, která přinese sociologickou imaginaci? Pokud by tomu takto bylo, byl bych moc rád.